

STRAH OD PAMĆENJA. KNJIŽEVNOST I SJEVERNI JADRAN NA RUŠEVINAMA DVADESETOG STOLJEĆA

Natka Badurina, *Disput*, Zagreb 2023, 293 stranice.

Eksplozija pamćenja (*memory boom*) kojoj svjedočimo posljednjih tridesetak godina izravno se nadovezuje na burno, umnogome traumatično 20. stoljeće bremeno dvama svjetskim ratovima. Razvoj interdisciplinarnoga pravca studija pamćenja, nastala krajem 1980-ih i početkom 1990-ih na križištu humanističkih i društvenih znanosti, u prvom redu historiografije, sociologije, antropologije i znanosti o književnosti, koincidirao je s prijelomnim političkim događajima toga doba, intelektualnom klimom te demokratizacijom javnoga prostora, koja je pravo na pripovijedanje dala marginaliziranim, dotad ušutkivanim zajednicama. Bavljenje prošlošću postalo je bavljenje pamćenjem malih naroda koji traže priznavanje vlastite patnje. Postmodernističko slabljenje moći velikih historiografskih istina i trendovi u kojima se propituju okamenjeni pojmovi prebacili su fokus na subjektivne naracije o prošlosti i na javnu scenu iznijeli pamćenje. Nasuprot struji koja je vjerovala da prošlost valja ostaviti tamo gdje i pripada – u prošlosti – pojavili su se autori koji drže da se njezina balasta ne možemo riješiti dok se s prošlošću ne razriješi. Ona je neka vrsta traume koja se kontinuirano vraća sve dok se ne proradi. Suočavanje je metoda izlječenja.

Knjiga Natke Badurine, sveučilišne profesorice u Udinama, *Strah od pamćenja* nije samo osobit prinos toj suvremenoj struji koja pamćenje razumijeva kao materijal konstrukcije identiteta nego i studijama o pograničnim područjima (tzv. *borderline studies*), u kojima se, kako će uočiti na nizu primjera, teškoće pamćenja multipliciraju. Opterećena marginalnošću te etničkom i društveno-političkom složennošću, prepuna različitih slojeva povijesti, ta područja najplastičnije ukazuju na »neostvarivost ideje zajedničkog pamćenja«. Započeto tijekom sudjelovanja na projektu *Naracije straha: od starih zapisa do nove usmenosti*, cilj kojega je bio proučiti pripovjedne strategije oblikovanja emocije straha, autoričino je istraživanje predstavilo jadransko pogranično područje, koje joj je bilo u fokusu, kao »idealna laboratorij na kojem se mogu uočiti i opisati oblici nastanka i upotrebe priče o strahu, njihove uloge u konsolidaciji zajednica i njihove političke manipulacije«. Svjesna da pamćenje, fiksijsko pripovijedanje ili usmeno kazivanje nemaju isti status kao historiografski

diskurs, autorica u ovoj studiji umješno kombinira dostignuća iz različitih znanosti i disciplina koje konvergiraju u studijama pamćenja te nudi gusto, kompaktno tkanje memorijske građe koja dokazuje da ne postoji univerzalna istina, odnosno da različiti vektori pamćenja supostojе. Naime, Halbwachsov koncept kolektivnoga pamćenja u ovom se slučaju potvrđuje kao neupotrebljiv, a kritika jalovosti višegodišnjih napora u suočavanju s prošlošću, pri čemu se zamjećuje ispražnjenost pojmova od vlastitoga značenja, dobiva poseban glas. Odbacujući zato globalne obrasce, svjesna da je ideja o zajedničkom pamćenju puka konstrukcija, Badurina se usredotočuje na lokalnu povijest, i to na sjeverni Jadran, područje u kojem se prožimaju različiti nacionalni elementi, talijanski, hrvatski, pa i slovenski. U obzir uzima mnogobrojne narative koji se dodiruju, prepleću, sukobljavaju i opovrgavaju te transnacionalnom perspektivom nadvladava nacionalne i etničke animozitete. Odbacivanje historiografije kao pouzdanoga alata prati mobilizacijom neslužbenih pripovjednih oblika koji dobivaju privilegiranu ulogu u konstrukciji povijesti. Nepouzdanost pak pamćenja kao epistemološkoga aparata uspješno anulira dvoglasjem, jednom od najvećih vrijednosti studije. Daje pravo na govor i »onima koji odlaze« i »onima koji ostaju«, i hrvatskoj i talijanskoj strani, iznoseći ispriповijedane priče i promjene njihova statusa u okviru nacionalnoga pamćenja. Društvene skupine, kako utvrđuje i dosljedno akribično argumentira u cijeloj knjizi, ne pamte izolirano, nego pamćenje oblikuju u međusobnoj ovisnosti. Za proučavanje pamćenja pograničnih područja nužan je, dakle, upravo komplementaran okvir, tumači Badurina baveći se dvadesetostoljetnim konfliktima u usmenim i pisanim sjećanjima, u umjetničkim obradama (književnosti, kazalištu, filmu) kao istaknutim medijima pamćenja te u institucionaliziranom kolektivnom pamćenju. Svoj interes često usmjerava osobnim pričama te čitatelju dokazuje, upozoravajući ga na mnogobrojne manipulacije službenoga pamćenja, kako diskurs sjećanja ukazuje na kontingenciju povijesne svijesti. Tako se u ovoj višeslojnoj studiji čvorišta memorije zaustavljaju na četirima paradigmatiskim točkama hrvatske povijesti sjevernoga Jadrana XX. stoljeća: D'Annunzijevoj okupaciji Rijeke, talijanskoj okupaciji jugoslavenskih zemalja od 1941. do 1943., tršćanskom nacističkom logoru Rižarna i istarskom egzodusu na kraju Drugoga svjetskog rata. Ne opisujući ih kao povijesne događaje, nego kao osobne priče, zavidnom vještinom bilježi »stanje pamćenja kakvo jest, bez preskriptivnih teza i poduka«.

Svoj nijansiran pogled na vektore pamćenja autorica započinje poglavljem *Rijeka 1919.–1920.: Vesela revolucija ili najava fašizma?*. Složenost političkih silnica koje kreiraju paralelne narative sjećanja možda se ponajbolje očituje na primjeru aneksije Rijeke, razumijevane s jedne strane kao neka vrsta političke renesanse, odnosno posljednja etapa risorgimenta, kako je to imaginirao sam D'Annunzio, te s druge kao protofašistička aspiracija. Iako je talijanska historiografija nakon Drugoga svjetskog rata postignula konsenzus oko definiranja D'Annunzijeve okupacije kao protofašističkoga pothvata koji je najavio Mussolinijev pohod na Rim, u suvremenim politi-

kama pamćenja, osobito umjetničcima, autorica zamjećuje svetkovanje kulta D'Annunzijeve lika, ujedno ga suvereno dekonstruirajući. Tumači, naime, da ono što pamtimo uvelike ovisi o ideološkim prilikama. Drugim riječima, interesi sadašnjega vremena upisani su u svaku našu konstrukciju o prošlosti. Zato kao izlaz iz memorijskih ratova nudi, oslanjajući se na termin M. Rothberga, višesmjerno, transnacionalno pamćenje te narativu vesele revolucije u drugom dijelu poglavlja suprotstavlja pamćenje druge strane. Pritom do izražaja dolazi jedna od aporija na kojima gradi studiju. U svojem pisanju povijesti »odozdo«, kako utvrđuje, stanovit se broj pripadnika pograničnih područja definirao kao nacionalno indiferentan, fluidna identiteta, što će se potvrditi i na primjeru Istre u prvoj polovici 1940-ih. Njezin precizan opis žarišnih emocija vezanih za osjećaj nacionalne pripadnosti u pamćenju riječkih Talijana, predstavljen odabranom građom nastalom u godinama okupacije (memoarski i dnevnički zapisi, korespondencija, novine, drame), pokazao je kako se o riječkim Talijanima može govoriti kao o afektivnoj zajednici te demantirao one koji tvrde da emocijama nije mjesto u znanstvenom diskursu. Pravedno je pamćenje, posebno ono vezano za višestrukost identiteta ljudi koji u pograničnim područjima žive, moralna obveza sviju nas, bit će provodna misao cjelokupne studije.

U posljednjim desetljećima talijanska historiografija intenzivno propituje način na koji se u medijima pamćenja doživljavaju talijanski vojni pothvati, pa i okupacija jugoslavenskih područja od 1941. do 1943. Selektivno pamćenje što obilježuje glavninu povijesti prešućivalo je tabuizirane teme te o mnogim epizodama talijanske povijesti stvaralo »ublaženu sliku«, promatrajući ih često kroz prizmu viktimizacije. Navedeno je u svojem zahvatu u široko prihvaćene mitove, među kojima su najpoznatiji onaj o dobru Talijanu i zlu Nijemcu, autorica protumačila u drugom poglavlju *Talijanska okupacija Kraljevine Jugoslavije: mit o dobrom vojniku i sjećanja preživjelih*, u kojem joj kao memorijski narativi služe fragmenti sjećanja svjedoka toga vremena u nekanoniziranim oblicima te književni i književnoteorijski izvori, pri čemu uočava da je antifašizam, kao okvir konsenzusa, izgubio svoje primarno mjesto u kolektivnom pamćenju. Kao i na drugim mjestima u studiji, pritom se služi historiografskim, kritičkim i kulturnoteorijskim aparatom, izravno povezanim s temom koju obrađuje ili posredno vezanim za nju. Osobito bolno u ovoj cjelini odjekuju zapisi preživjelih iz talijanskih logora, kod kojih se zamjećuju snažne negativne emotivne reakcije, ponajviše osjećaj straha. No, možda i više od te emocije zabrinjava strah od posredovanja vlastitoga iskustva, odnosno od samoga pamćenja, onoga koje ne bi odgovaralo prihvatljivim društvenim okvirima, čemu je autorica svjedočila i tijekom razgovora s preživjelim. Zato je, kako je objasnila u uvodnom dijelu knjige, njezino »istraživanje pamćenja pretrpljenog straha moralo uključiti i strah od pamćenja samog«. Posredovanje pretrpljenoga straha u prošlosti uključuje, dakle, u mnogim slučajevima strah svjedoka »da će u pripovijedanju pogriješiti«. Obrat u pamćenju početkom 1990-ih koji je sa sobom donio njegovu demokratizaciju, ali i »strah od

prijašnjih memorijskih narativa«, u prvom redu od načina pamćenja komunizma, temelji su ovoga pregleda. Upozorava Badurina pritom i na drugu stranu toga procesa, pristiglu s krajem hladnoga rata, na opsesiju žrtvama i »diskursom ahistorijski shvaćenih ljudskih prava«, tj. »holokaustizaciju pamćenja« koja sa sobom neminovno nosi fragmentaciju povijesti, gubitak zajedničkoga, reprezentativnoga okvira te oslobađa prostor za anti-antifašizam i povijesni revizionizam. Procesi reevaluacije događaja i ponovna proživljavanja složenih iskustava XX. stoljeća konvergiraju u nove priče o viktimizaciji. Kako primjećuje, »afirmacija potlačenih skupina lako sklizne u viktimistički diskurs pun resantimana onih koji na statusu žrtve utemeljuju svoj identitet«. Valja stoga kao žarišnu točku pluralizacije diskursa o prošlosti (ponovno) uspostaviti antifašizam u koji bi se uključila sva druga pamćenja. Posve je legitimno sjećati se povijesti na različite načine, ali na samom početku hijerarhije memorijskih pripovijesti trebao bi biti antifašizam. Vidljiv će taj zahtjev biti i u sljedećoj cjelini.

U trećem poglavlju *Tršćanska Rižarna: univerzalni holokaust i lokalno pamćenje* autorica prati disonantne tonove u politikama pamćenja – povijesnom znanju i literarnim obradama – na primjeru nekadašnjega postrojenja za ljuštenje riže u Trstu koji je nakon kapitulacije Italije služio kao nacistički logor. Osobit primjer logora koji je izazivao nelagodu te bio potisnut iz društvene memorije, zbog svoje je uznemirujuće povijesti Rižarna San Sabba dugo bila obavijena velom tajne te se s vremenom javno pamćenje o njoj konstruiralo »u okviru neproblematizirane teze o dvama jednako zločinačkim totalitarizmima«, što je, kako drži, posebno opasno. Da se ni postmoderna književnost ne može nedvosmisleno i lako suočiti s pamćenjem o Rižarni, ilustrira na romanima *Obustaviti postupak* C. Magrisa (2015) i *Sonnenschein* Daše Drndić (2007), koji su se pojavili u vrijeme kad je holokaust postao općim simbolom, »temeljnim uporištem europske politike pamćenja i identiteta uopće«. Međutim, usmjerena »intervenciji u kolektivno pamćenje«, oba su romana, koristeći se prethodno konstruiranim predodžbama i, što im posebno zamjera, zanemarujući lokalnu stvarnost, popustila pred spomenutom »holokaustizacijom« memorije te propustila zahvatiti u mjesta zazora od pamćenja toga logora. Dok propituje selektivno sjećanje kojemu se Drndić i Magris nisu uspjeli othrvati, napose Magrisovu uzornu kozmopolitsku poziciju i u kritici hvaljenu multikulturalnost, uvjerljivo konstatira da je književnost, jednako kao i povijest, i zrcalo zbilje i njezin tvorac. Treba zato nadrastati tradicionalnu ideju o striktnoj odvojivosti teksta i konteksta te imaginativnoj prirodi književnoga djela pristupiti sa sviješću o mogućim tragovima povijesnoga znanja, koje »s više ili manje uspjeha ulazi u recepciju i kolektivnu predodžbu«.

U posljednjem poglavlju *Partizanski zločini, istarski egzodus i mitološki stroj* Badurina tematizira pamćenje istarskoga egzodusa u kontekstu aktualne kulture straha, u kojoj se govor o užasima ne potiče zbog suočavanja sa stvarnom traumom nego zbog odvlačenja pozornosti pomoću simulakruma, te se pritom osvrće na ideo-

loške promjene u pamćenju Drugoga svjetskog rata od 1990-ih godina naovamo. U potrazi za »elementima političke manipulacije pripovjednim oblicima« – naročito na ovome mjestu svjesna da je strogo razdvojiti »priču« i »događaj« nemoguće – povezanost istarskoga egzodusa i straha promatra u talijanskoj povijesnoj, antropološkoj i psihoanalitičkoj literaturi, u usmenim svjedočanstvima te umjetnosti i književnosti. U svim odabranim pripovjednim oblicima pronalazi obrasce mitskoga mišljenja te kao njihov provodni motiv izdvaja fojbe. One su, iako geografski specifične, u pamćenju istarskih ezula postale simbolom partizanskih zločina, pa i vrstom etničkoga čišćenja. Neraskidivo povezane s egzodusom, to su značenje poprimile naknadno, u političkom tumačenju, a interpretacija toga i s njim povezanih događaja s dominantnim doživljajem smrti potaknula je »nastanak bogate memorijske građe koja ju u vidljivom kontinuitetu promovira do danas«. U suvremenoj talijanskoj memoriji pronalazi tako narativne oblike koje uz pomoć predodžbi mitskoga i fantastičnoga povezuje s antislavenizmom i nacionalizacijom pamćenja. Razvidna manipulacija sjećanja, što se ogleda i u mnogobrojnim intervencijama dnevne politike u pamćenje, primarno je utemeljena, razotkriva Badurina, na osjećaju straha. Kao vektori pamćenja, koji još jednom svjedoče o njezinu široku zahvatu u disperzirane, raznovrsne pripovjedne oblike, služe joj u ovom poglavlju umjetnički »zahvati« u javnom prostoru Trsta, grada koji »najopipljivije« čuva sjećanje na istarski egzodus. Jedan mjuzikl, jedan novootvoreni muzej i jedno skladište s pokretnom imovinom ezula, kako interpretira, snažnom emotivnošću koje prenose ritualnim masovnim iskustvima u sebi konsolidiraju »antipovijesni model pamćenja utemeljen na viktimizmu i ekskluzivnosti egzodusa« te uvelike utječu na konstrukciju identiteta stanovnika toga pograničnog područja, izgrađena na traumi izgubljenoga zavičaja. Vodeći se idejom mitološkoga stroja koji generira specifičan tip pamćenja konstruiran na ideji žrtve, za sugestivnu ilustraciju kulture straha i etničko-nacionalne tjeskobe autorica u drugom dijelu poglavlja također odabire primjere iz korpusa publicistike, memoaristike te popularne fikcijske i dokumentarno-fikcijske proze. Kako primjećuje, djela iz toga korpusa na valu ostrašćenih emocija pamćenje egzodusa dopunjuju konfabulacijom, proizvoljnim interpretacijama te elementima fantastike i predaje prožetima jezivim i zastrašujućim, što pridonosi kanonizaciji takva tipa sjećanja. Iz obilja produkcije izdvaja djela visoke i popularne književnosti imaginativnoga diskursa, u kojima u postupcima demonizacije partizana, komunista i Slavena uopće dominira mitsko veličanje straha. Usto, autorica primjećuje da je u službenom pamćenju prevladala inačica pripovijesti bliska mitu »koja inzistira na motivima užasa i straha, umjesto historiografske koja ih izbjegava« te na primjeru elemenata folklora i folkloristike kao znanosti prepoznaje ponavljajuće obrasce antislavenizacije koji začudnom lakoćom ulaze u kolektivnu memoriju.

Premda ne gaji nadu u mogućnost raščaravanja suvremenoga talijanskog javnog narativa o egzodusu jer, kao što je protumačila u više navrata, globalnoj politici

odgovaraju naracije straha i posljedično izoliranje »u male, homogene zajednice«, Badurina inzistira na nužnosti uvažavanja heterogenih identiteta i različitih memorijskih diskursa. Na kraju krajeva, budućnost se temelji na različitim inačicama prošlosti. Kao poticaj za daljnje promišljanje o temi poslužio joj je zaključak, napisan u obliku ključnih teza koje potvrđuju njezino trajno zalaganje za važnost spoznavanja različitih načina pripovijedanja, ali i vjeru u »svrhovitost rituala isprike«. Nastojanje da pritom ukaže na ravnopravnost književnih studija pamćenja s povijesnim i drugim pravcima u proučavanju pamćenja kao transdisciplinarnoga fenomena, postavljeno na samom početku, itekako je uspjelo.

Dosljedno u knjizi prateći sukobe memorijskih narativa, autorica istodobno nudi indicije za mogućnost njihova nadilaženja te se zalaže za »solidarno pamćenje i naraciju mira« kojemu ishodište treba biti, nasuprot interesima dnevne politike, »nadilaženje esencijalnog shvaćanja nacionalnih, ali i drugih zajednica«. Pišući objektivno, a istodobno empatično, svojim ekstenzivnim pristupom obaseže književnu, književnoteorijsku, kulturnoteorijsku, historiografsku, sociološku, antropološku i umjetničku produkciju, čemu svjedoči i opsežan popis korištene literature. S pomnim pristupom složenim temama, uspješno svladava mnoštvo građe, koje plodno i sustavno dovodi u vezu s konceptom pamćenja, te nadvladava teškoće pamćenja prisutne na sjevernom Jadranu, prostoru koji se pokazao vrlo stimulativnim u suočavanju s pitanjima multikulturalnosti, nacionalne fluidnosti i višestruke pripadnosti. Različiti se slojevi povijesti odražavaju u kompetitivnim pamćenjima tipičnima za ovo područje, uvjerljivo je prikazala. Dok s jedne strane predstavlja službene inačice povijesti u kanoniziranim oblicima sjećanja, s druge nudi uvid u intimne priče i osobne emocije na mnogobrojnim stranicama nekanonizirane građe, koja joj služi kao nadgradnja historiografije, pri čemu višesmjernost pamćenja i perspektiva odgovara višeslojnosti identiteta stanovnika pograničnih područja. Unatoč tom identitet-skom raslojavanju, ili možda baš zahvaljujući njemu, ovaj uzorno napisan pregled ostavlja nadu u mogućnost izgradnje boljega susjedstva.

MARTINA KOKOLARI

Članci su dostupni pod licencijom Creative Commons: Imenovanje 4.0 međunarodna (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>). Sadržaj se smije umnožavati, distribuirati, priopćavati javnosti, prerađivati i koristiti u bilo koju svrhu, uz obavezno navođenje autorstva i izvora.